

A világ keletkezése: Ősrobbanás és teremtés

Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 2010 szept. 24.

Horváth Dezső

horvath@rmki.kfki.hu

MTA KFKI Részecske– és Magfizikai Kutatóintézet, Budapest
és MTA Atommagkutató Intézet, Debrecen

Vázlat

- Táguló Világegyetem.
- Ősrobbanás, felfúvódás.
- Lemaître és Einstein.
- Kozmikus háttérsugárzás.
- Hubble-teleszkóp és korai galaxisok.
- Evolúció és vallás.
- Ősrobbanás és vallás.
- Szent Ágoston: Teremtés és Idő.
- Fizika és vallás.

Előszó

A fizika egzakt tudomány (*képletgyűjtemény!*)

- Pontos matematikai formalizmuson alapszik.
- Elmélet érvényes, ha kiszámítható, és eredmény egyezik kísérlettel.
- Az igazi fogalmak mérhető mennyiségek, a szavak csak szavak.

Szavak mögött pontos matematika és kísérleti tapasztalat

Mi, hogyan: fizika.

Miért: filozófia és teológia

Mi a kozmológia?

A Világegyetem egészével foglalkozik.

- Hogyan jött létre? *Nem miért?*
- Statikus vagy táguló?
- Lapos, nyitott vagy zárt?
- Anyaga, összetétele?
- Múltja, jövője?

Miért van éjjel sötét?

Olbers paradoxonja, 1823

(Előtte Kepler, 1610; Halley, 1721 és Cheseaux, 1744)

Végtelen kiterjedésű és örökké létező Világegyetem
végtelen sok csillaggal

egyenletesen fényes égbolt éjjel-nappal, mert mindenütt
csillagra nézünk

(fényesség $\sim 1/r^2$, sűrűség $\sim r^2$, por melegszik)

Sötét éjszaka $\Rightarrow$ véges méretű és/vagy korú Világegyetem.

A Világegyetem véges!

Távolodó galaxisok

Doppler-hatás: $z = (\lambda_v - \lambda_0) / \lambda_0$

λ_v : hullámhossz v sebességnél

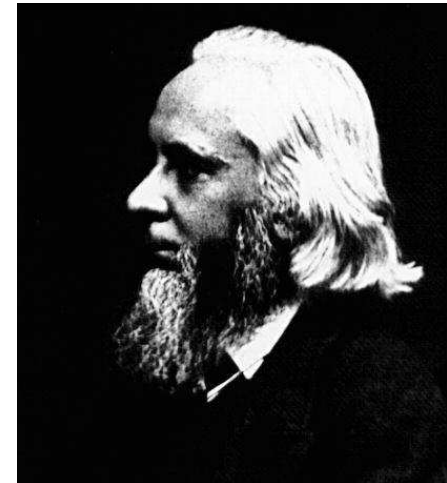
Közeledő motor hangja magasabb, távolodóé mélyebb

William Huggins, 1868:

csillagok szinképében

$z > 0$: vörösetolódás

Tőlünk távolodó objektum
fényhullámhossza nő $\Rightarrow$ vörösebb

Henrietta S. Leavitt, 1920:

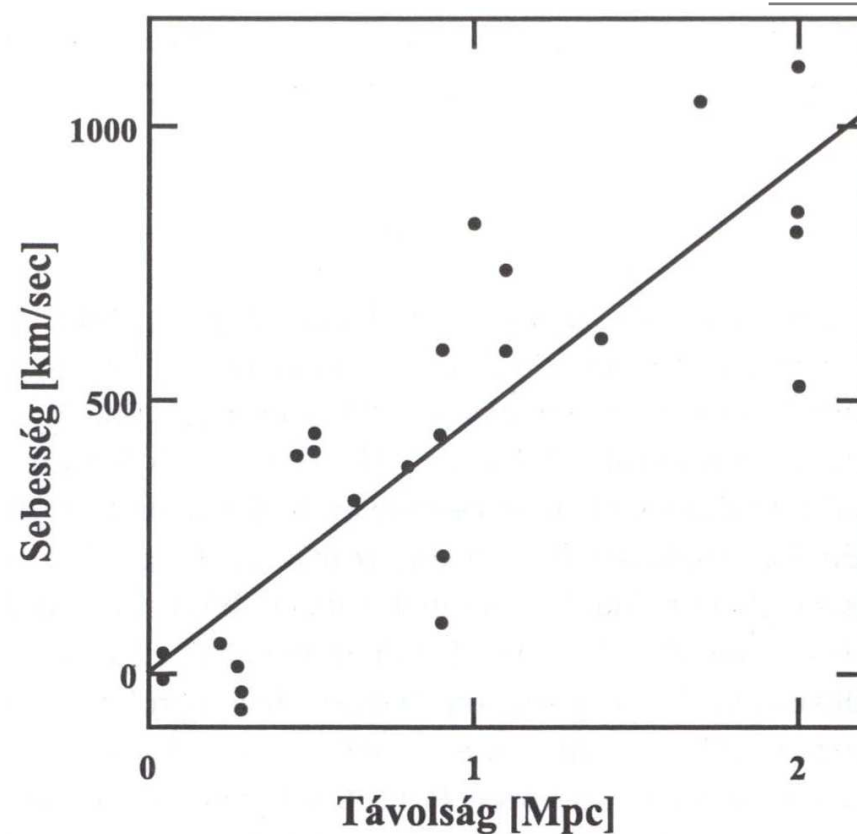
Változócsillagok (cefeidák)
periódusa $\sim$ abszolút fényessége
észlelt fényesség $\Rightarrow$ távolság!

A Hubble-állandó

Edwin Hubble, 1929:
Galaxisok távolodnak *tőlünk*
 $v = Hr$ sebességgel

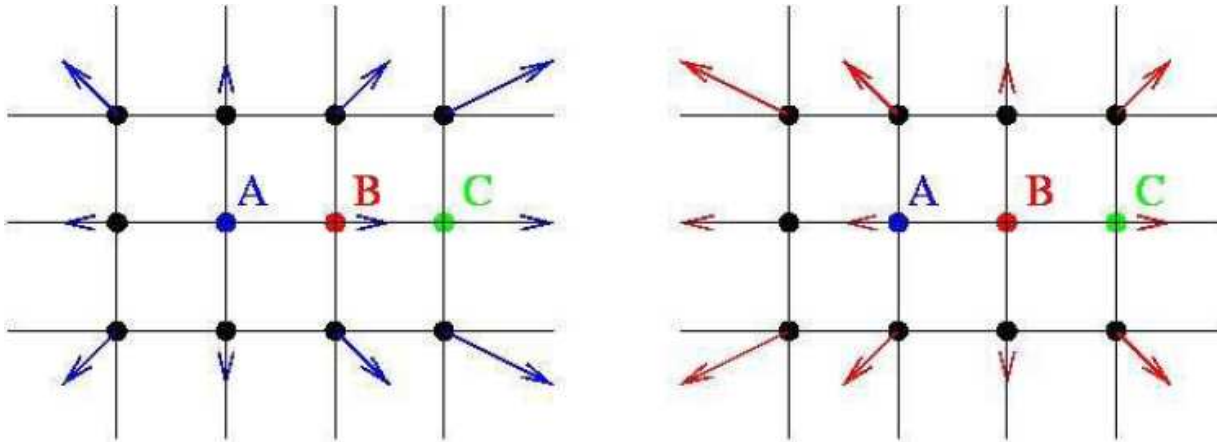

$H = 70 \text{ km/s/Mpc}$ (1 Mpc $\approx 3 \times 10^{22} \text{ m} \approx 3 \times 10^6$ fényév)
1 pc (parsec): távolság, ahonnan a Nap-Föld távolság
1 szögmp alatt látszik)

A Világegyetem kora: $t_0 = r/v = H^{-1} \sim 14 \times 10^9$ év

Táguló világegyetem

Kozmológiai elv: Ha a tágulás lineáris

$$v(B/A) = v(C/B) \Rightarrow v(C/A) = 2v(B/A)$$

homogén világegyetem, nincs kitüntetett pont

Alexander Friedmann, 1922 és Georges Lemaître, 1927
matematikailag Einstein elméletéből

A világegyetem tágulása a téré, táguló koordináták
tömegek között vonzás, lokális inhomogenitás

Senki nem hitte el, legkevésbé Einstein

A. Friedmann

G. Lemaître

Sötét anyag

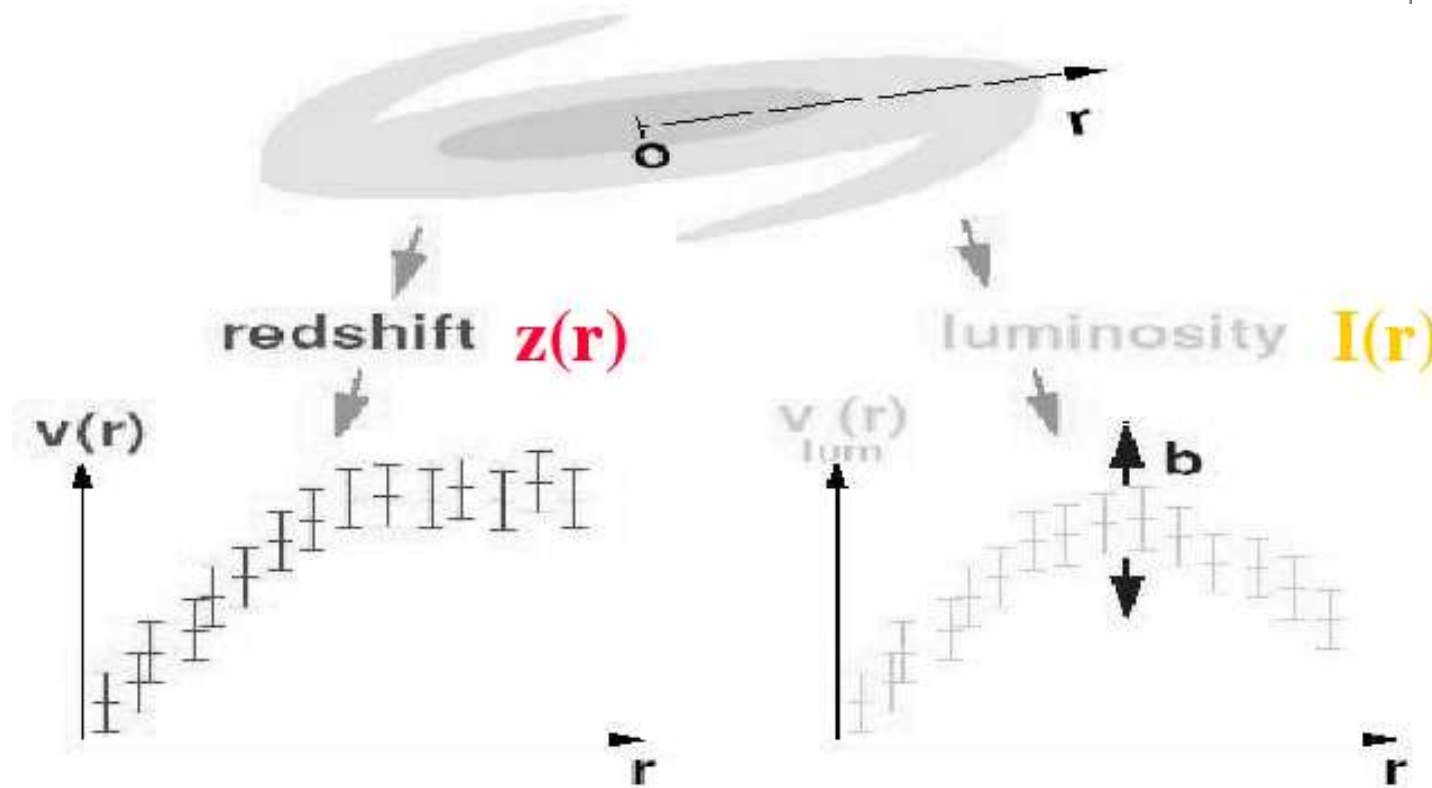
Spirálgalaxisok
forgási
sebessége kifelé
nem csökken,

pedig Kepler II:

$$v = \frac{GM(r)}{r}$$

Sokkal több
gravitáló anyag,
mint látható
és nem kis
térfogatban

Micsoda?
WIMP...

Látható tömegsűrűség $\sim$ luminozítás:

$$\rho_{\text{lum}}(r) \sim I(r)$$

$$\text{De } \rho_M(r) \neq \rho_{\text{lum}}(r)!$$

Az Ősatom hipotézise

Monsignor Georges Henri Joseph
Edouard Lemaître (1894 – 1966)
Belga katolikus pap és fizikus
(Leuveni Katolikus Egyetem)

G. Lemaître:

A Világ kezdete a kvantumelmélet szempontjából,

Nature 127 (1931) 706.

A kozmikus tojás felrobbanása a Teremtés pillanatában
(*Tegnap nélküli nap*)

Fred Hoyle (1949), a stabil Univerzum híve,
szarkasztikusan: a *Big Bang (Nagy Bumm)* elmélete

Lemaître és Einstein

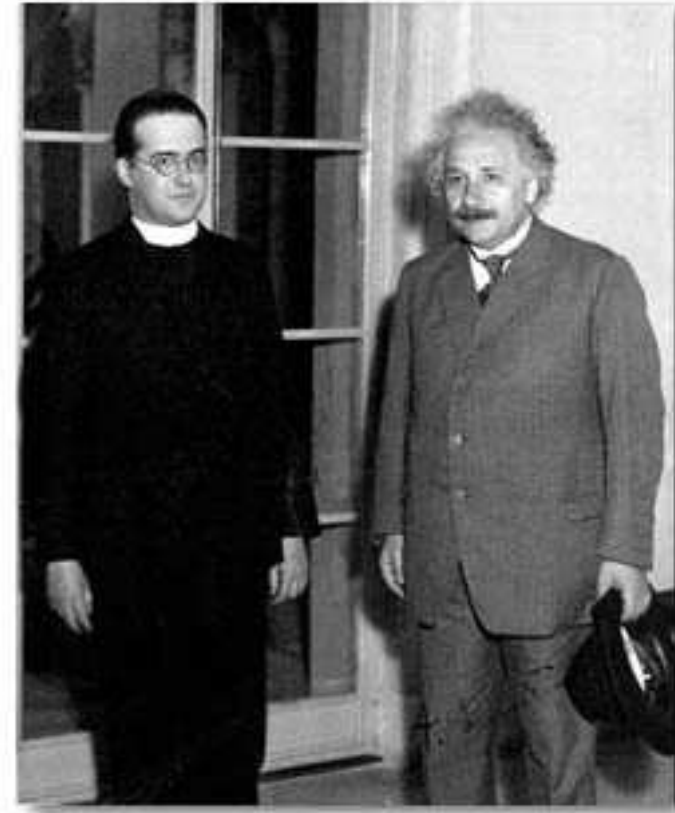
Einstein 1927-ben, Lemaître's levezetésére,
hogy az általános relativitáselmélet táguló

Világegyetemet ad:

*Az Ön matematikája precíz, de a fizikája
förtelmes*

Einstein, 1933-ban, miután Lemaître előadta
Ősatom-elméletét (habár nem hitte el):

*Ez a legszebb és legkielégítőbb
teremtés-magyarázat, amelyet valaha
hallottam*

Lemaître és Einstein, 1933

Fokozatosan gyűlő elméleti és kísérleti tapasztalat 30 évig

Végső bizonyíték: Kozmikus háttérsugárzás, 1964

Kozmikus háttérsugárzás

Arno Penzias és Robert Wilson, 1964

(Nobel-díj, 1978)

Kiszűrhetetlen mikrohullámú háttérsugárzás

Modell: $T=3$ K kozmikus sugárzás (CMB)

COBE: COsmic Background Experiment

$T = 2,728$ K, pontos hőmérsékleti görbén

eredetileg 3000 K-es fotonok lehülése

(1000-szeres!) táguláskor

Helyi irány-anizotrópia:

magok galaxisok kialakulásához

(Felfúvódás előtti sűrűségfluktuációk?)

Megerősítés, sokkal pontosabban:

WMAP: Wilkinson Microwave Anisotropy Probe

John C. Mather és George F. Smoot (COBE):

Nobel-díj, 2006

Ősrobbanás (Big Bang)

Látható anyag:

~ 75% hidrogén, ~ 25% hélium, < 1% más

Hidrogénből hélium csak csillagokban, nem lenne ennyi

⇒ forró korai Univerzum kiadja

Kozmikus háttérsugárzás eredete:

Big Bang után 30 perc: plazma, $T = 300\,000\,000\text{ K}$.

Sugárzás dominál, fotonok halmaza átlátszatlan közegben

380000 év: lehülés 3000 K-re, semleges atomok,
fotonoknak átlátszó

Mostanra: tágulás, fotonok lehültek

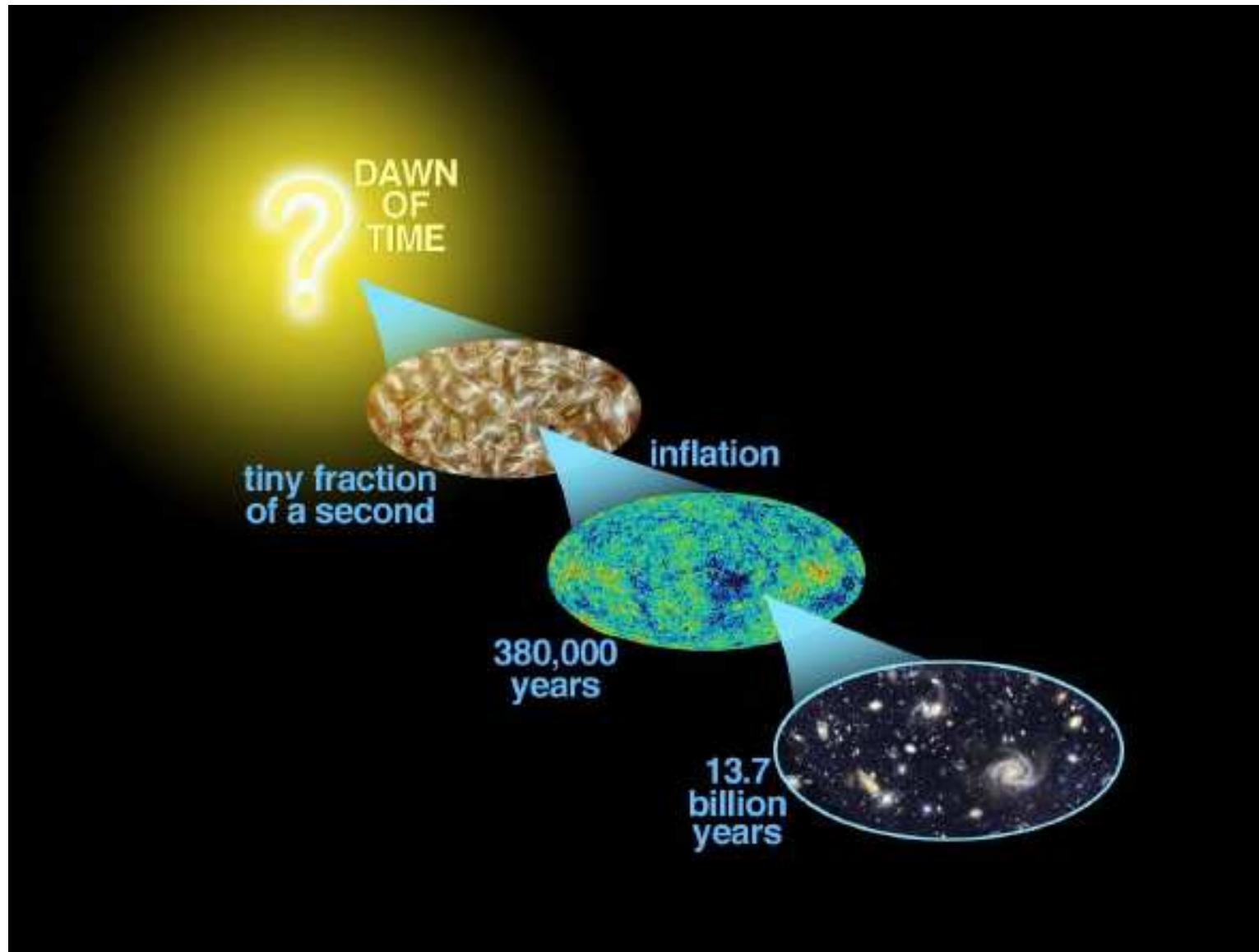
Galaxisok eredete:

Térbeli anizotrópia ⇒ sötét anyag gravitációs gödrei

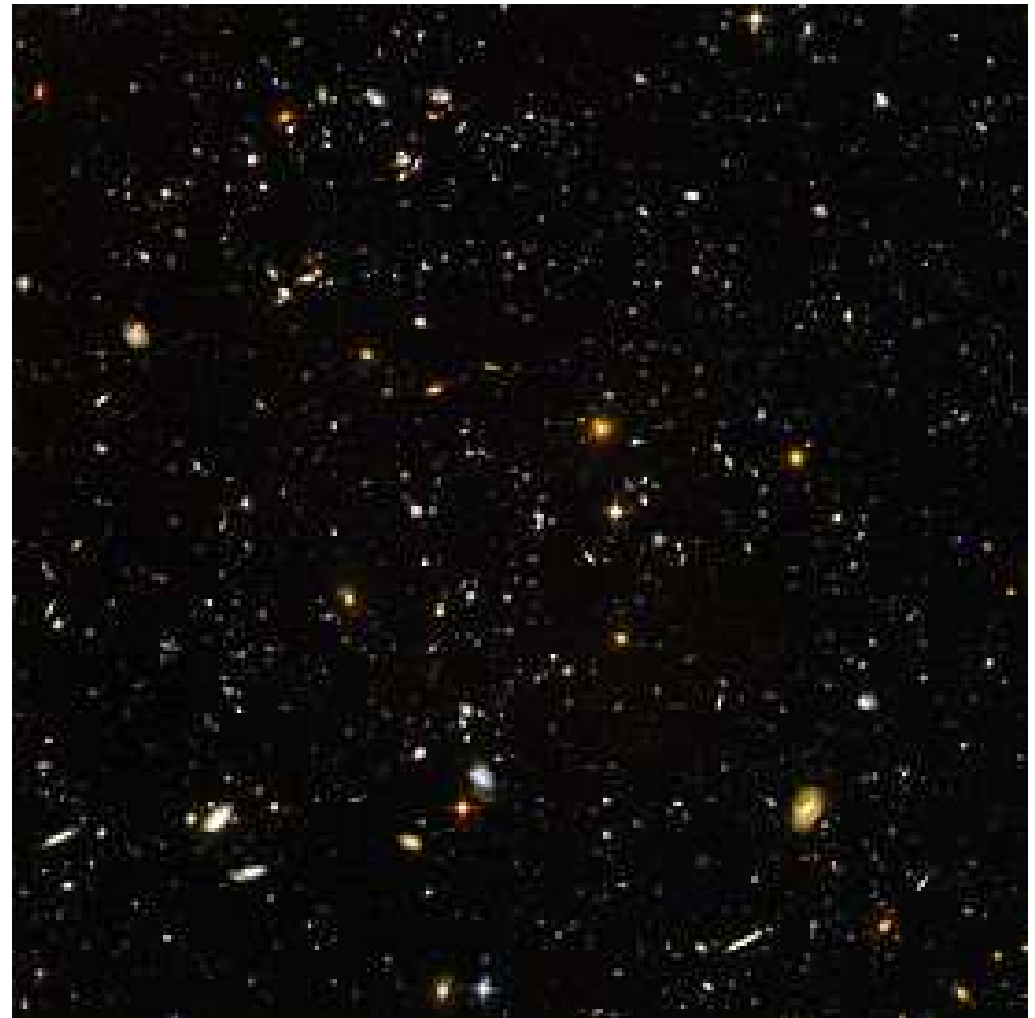
⇒ barionos anyag sűrűsödése ⇒ csillagok begyulladnak

Ősrobbanás, felfúvódás, sugárzás

Hubble-teleszkóp: a Világegyetem mélye

250 nap megfigyelés egy sötét ponton $\Rightarrow$
> 10000 tízmilliárd évnél *régebbi* galaxis

Hubble-teleszkóp: eredmények

- A galaxisok kialakulása már az Ősrobbanás után 500-800 millió évvel megkezdődött
- Korai galaxisok kisebbek és kevésbé szimmetrikusak $\Rightarrow$ gyorsabb formálódás
- A galaxisok centrumában általában fekete lyuk van
- A legtávolabbi felvételeken nyomon követhető csillagok képződése

Az ultramély felvétel kis része kinagyítva 10^{10} évvel fiatalabb galaxisok

Sötét energia??

Kozmológiai állandó: $\Lambda > 0$

Einstein *legnagyobb tévedése*, mégis létezik

Vákuum gravitáló energiája, összes tömeg 70%-a!

Ősrobbanás után nagy, korai univerzumban sokkal kisebb, térrel nő

Ma dominál. Igazából micsoda?

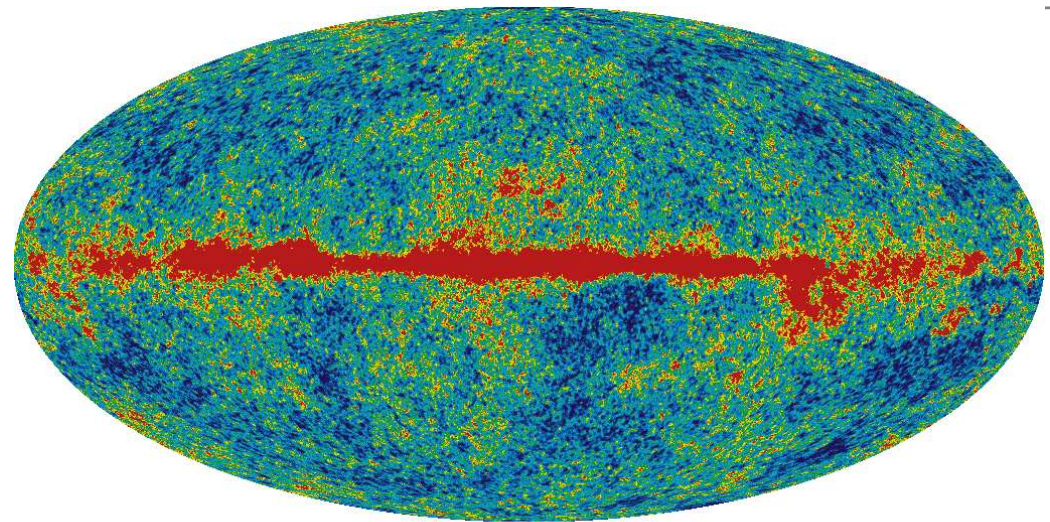
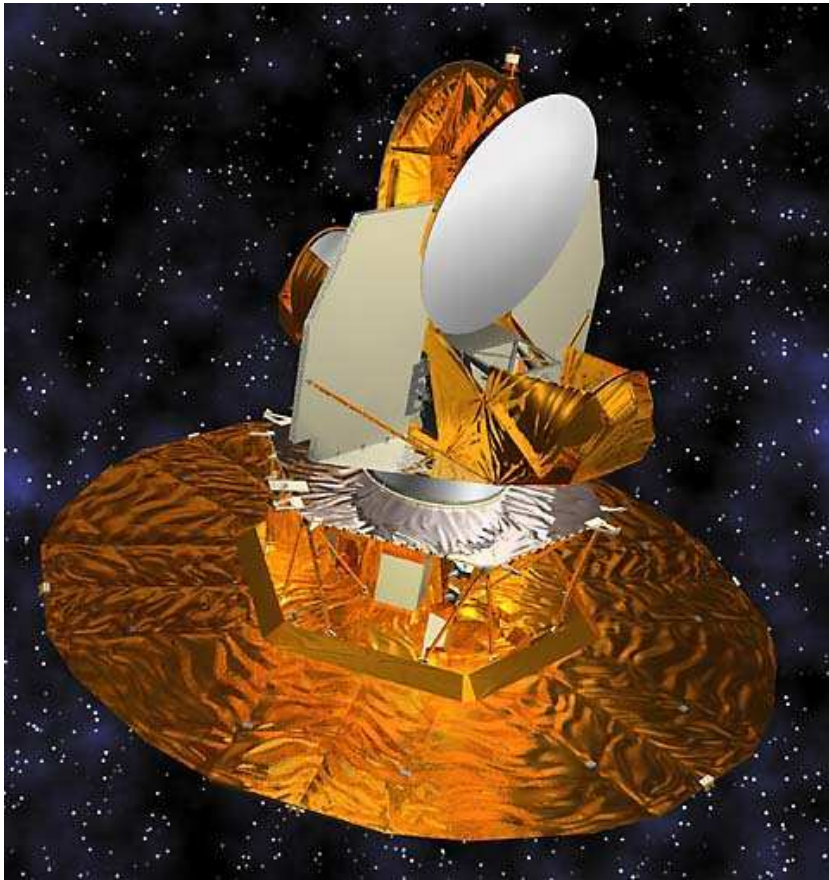
Nem vákuum-energia: 10^{-120} -szor kisebb
(Elmélet és kísérlet eltérésére világrekord :-)

Nem is energia, állandó egy egyenletben!

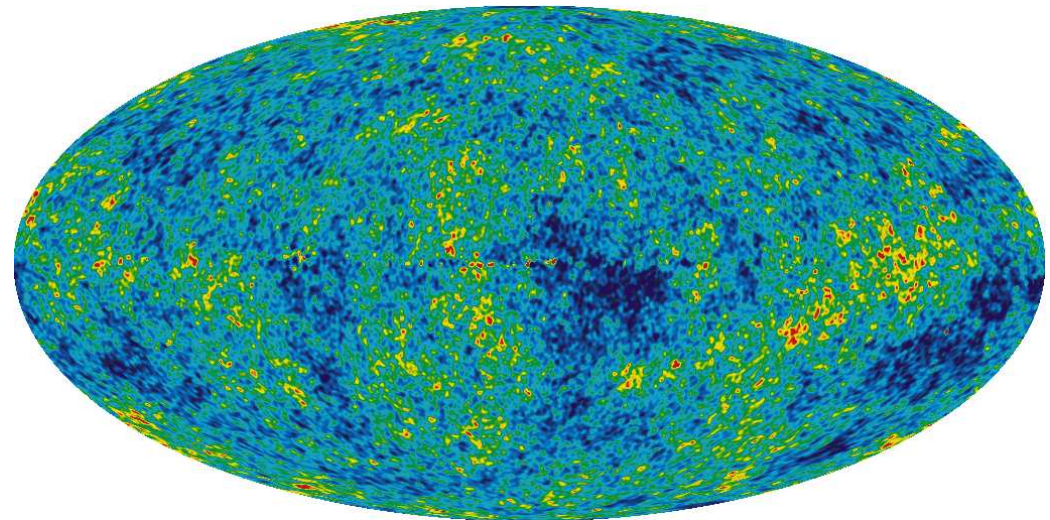
Rengeteg modell, spekuláció: inflaton, kvintesszencia...

A WMAP anizotrópiája, 2001-2003

-200 T (μK) +200

Anyagegyensúly ma (WMAP, 2010)

$$\Omega_R + \Omega_M - \Omega_k + \Omega_\Lambda = 1$$

Sugárzás + anyag - görbület + kozm-para = 1

Univerzum lapos, ha $\Omega_0 = \Omega_R + \Omega_M + \Omega_\Lambda = 1$

Jelenleg: lapos, ($\Omega_k \approx 0$),
anyag-dominálta ($\Omega_M \gg \Omega_R$) Világegyetem

Kozmológiai paraméterek: $\Omega_R, \Omega_M = \Omega_B + \Omega_{\text{CDM}}, \Omega_\Lambda, H_0$

Sugárzás kicsi, $\Omega_R \sim 0$

Barionos anyag (csillagok, fekete lyukak, por, gáz):

$$\Omega_B \sim 4.56 \pm 0.16\%$$

Csomósodó, nem-barionos, hideg sötét anyag:

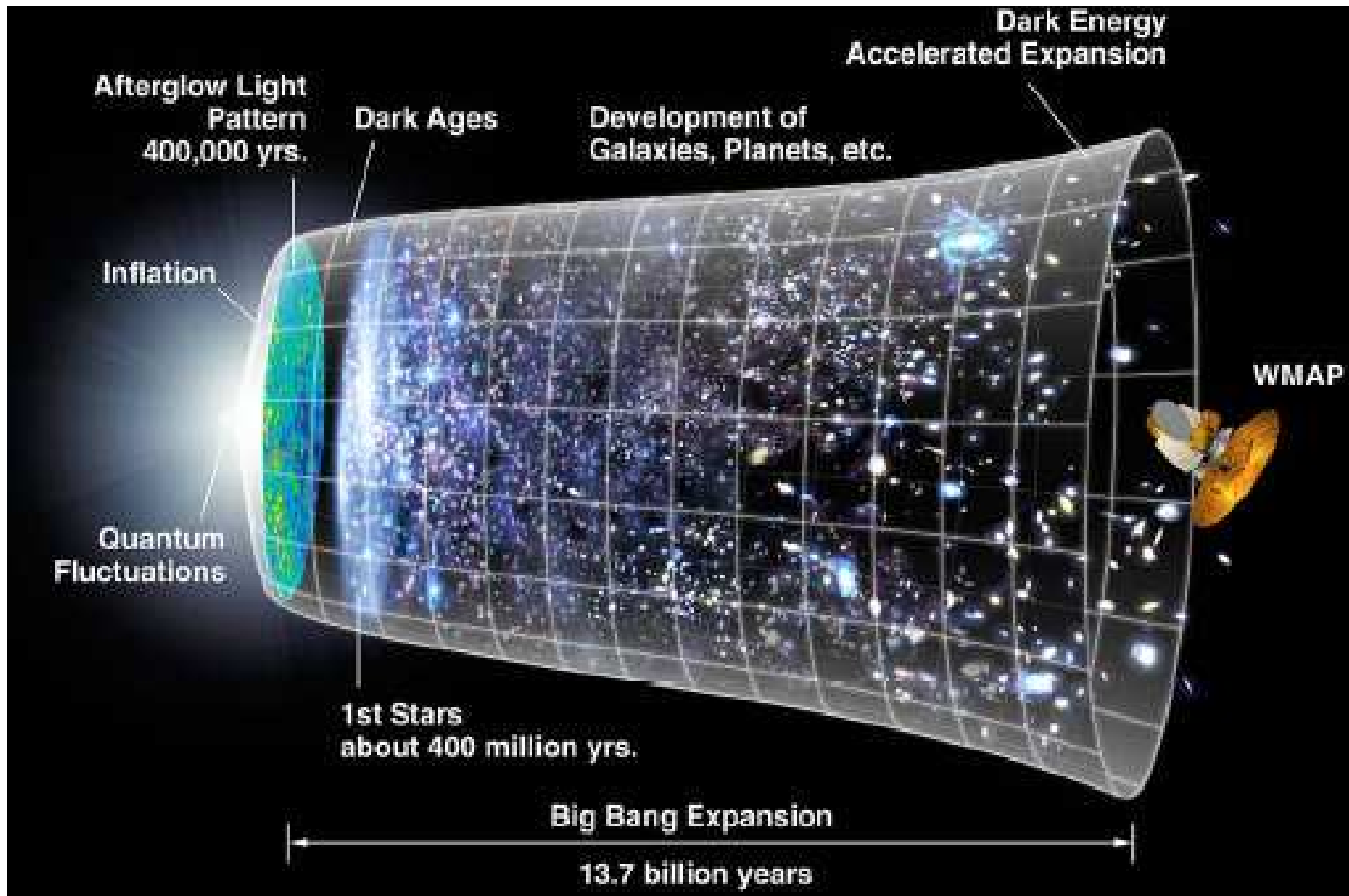
$$\Omega_{\text{CDM}} \sim 22.7 \pm 1.4\%$$

Gyorsuló tágulás: sötét energia $\Omega_\Lambda \sim 72.8 \pm 1.6\%$

A Világegyetem kora: 13.75 ± 0.11 G év

A történet eddig

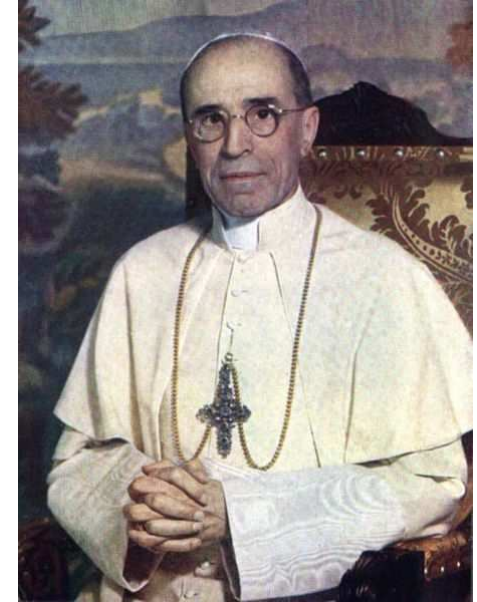
Evolúció és vallás

Ősrobbanás értelmezéséhez
az evolúció a fő kérdés

Protestantizmus inkább elveti, a többi
vallás általában elfogadja

XII. Pius már az ötvenes években
beletörődött egy részleges evolúcióba.

Vatikán mára teljes mértékben elfogadja.

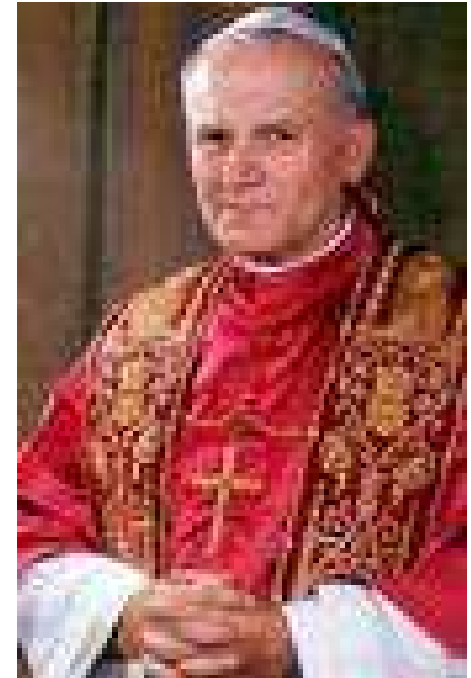

XII. Pius pápa

II. János Pál az evolúcióról

II. János Pál, Pontifical Academy of Sciences,
1996:

Mára ... új tudásunk elfogadja, hogy az evolúció elmélete több, mint hipotézis. Valóban figyelemre méltó, ahogy a kutatók a tudomány különböző területein tett felfedezések hatására, fokozatosan elfogadták ezt az elméletet. A függetlenül végzett munka eredményeinek sem nem keresett, sem nem fabrikált konvergenciája önmagában is jelentős bizonyítéka az elméletnek.

http://www.newadvent.org/library/docs_jp02tc.htm

Evolúció és a Vatikán

2009. február: G. Ravasi bíboros, a Pontifical Academy of Sciences elnöke, abból az alkalomból, hogy a Vatikán konferenciát szervezett **Charles Darwin: *A fajok eredete*** megjelenésének 150. évfordulójára:

Habár a Vatikán korábban ellenséges volt a darwinizmussal szemben, soha nem vetette azt hivatalosan el és a könyvet sem ítélte el. Az evolúció ötlete már Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás műveiben is fellelhető.

Aquinói Szent Tamás az evolúcióról

Aquinói Szent Tamás (1224–1274):
Summa Theologica

<http://www.newadvent.org/summa/>

Szent Tamás számára az őanyag az alapvető változás közös alapja, az anyagi testek meghatározatlan eleme. Tiszta lehetőség... Semmiből készült és csak a semmibe visszahullva tűnhet el.

<http://www.newadvent.org/cathen/10053b.htm>

Protestantizmus: reformátusok

A református egyház általában elveti az evolúciót és az Ősrobbanást, szó szerint értelmezve a Bibliát. Mivel nem hierarchikus felépítésű, nem találtam hivatalosnak tekinthető álláspontot, de a cikkek nem támogatták.

Reformed Church in America <http://www.rca.org>

Protestant Reformed Church in America

<http://www.prca.org>

A Szentírás elleni első támadás a Nagy Bumm elméletében gyökerezik. Ez a hamis tanítás az állítja...

(Beacon Lights, Vol. LIX, No. 7; July 2000)

... azt állítja, hogy a Világ egy „Nagy Bumm”-mal kezdődött, és hogy az ember a majomtól származik. Nagy butaság ilyen esztelen dolgokat állítani ...

(Protestant Reformed Theological Journal, April 1997, p. 35)

Protestantizmus: evangélikusok

Evangelical Lutheran Church in America

<http://www.elca.org>

Komoly vitafórum az evolúcióról és a kozmológiáról

Search: cosmology — 83 cikk, big bang — 101 cikk

Elemzések az Ősrobbanásról, mint lehetséges Teremtésről,
és Isten szerepéről.

Figyelik a természettudomány eredményeit és a Vatikán
reakcióit

Judaizmus és modern tudomány

<http://www.faqs.org/faqs/judaism/FAQ/06-Jewish-Thought/section-4.html>

Judaizmusban régi hagyomány nem szó szerint értelmezni a Genezist

Maimonides: *A Genezis kezdetének szó szerinti értelmezése a tömegeknek való*

Mose ben Maimon

1138 – 1204

Az ellentmondás feloldása

- Elvetni a tudományos adatokat, ami pl a kőületek értelmezését bonyolulttá teszi.
- Bebizonyítani, hogy megfelelő időszámítási rendszerben a 14 milliárd év 5758-nak felel meg.
- Feltételezni a többszöri teremtést (kőületek!).
- Elvetni a Tóra betű szerinti értelmezését.

Judaizmus és Ősrobbanás

<http://www.judaism.com>

*Genesis and the Big Bang — The Discovery of Harmony
Between Modern Science and the Bible*

by Gerald L. Schroeder

*... Ez a kötet meggyőzően érvel amellett, hogy a
kozmológusok sokmilliárd éve és a Genezis 6 napja alatt
történt események ugyanannak a realitásnak a leírása
nagyon különböző fogalomrendszerekben*

Hinduizmus és Teremtés

Dick Teresi^a: *Lost Discoveries : The Ancient Roots of Modern Science—from the Babylonians to the Maya*, Simon & Schuster, 2002

Indiai kozmológusok ...voltak az elsők, akik a Föld korát több, mint 4 milliárd évre becsülték. Ők kerültek a legközelebb az atomi és kvantumfizikához és más modern elméletekhez... A görög atomelméletet is valószínűleg ők ihlették, perzsa közvetítéssel.

Különböző irányzatok másképpen kezelik a Teremtést, de az evolúciót mind elfogadja.

---

^aLeon Lederman és Dick Teresi: *Az Isteni A-tom* avagy *Mi a kérdés, a válasz a Világegyetem?*

Sintoizmus és Teremtés

Ég és Föld teremtése

Kezdetben mindkettő egy tojásszerű alakulatban volt, amely behatárolatlan csirákat tartalmazott. Ahogy szétváltak, a tiszta elem kiemelkedett, az Eget alkotva. A sűrűbb, kevésbé tiszta részből lett a Föld.

<http://creationtheologies.tripod.com/creationtheologies/id2.html>

Iszlám és Teremtés

Mirza Tahir Ahmad: *The Quran and Cosmology*

http://www.alislam.org/library/books/revelation/part_4_section_5.html

...a Világegyetem folytonos tágulása csak a Koránban fordul elő, egyetlen más szent írás sem említi

Nem látják a hitetlenek, hogy Ég és Föld eredetileg egyetlen tömeg volt és Mi választottuk szét? És Mi készítettünk vízből minden egyes élőlényt?

Szent Ágoston, Hippo püspöke, 354-430

Szent Ágoston vallomásai, 397

(Dr. Vass József fordítása)

<http://vmek.niif.hu/04100/04187/04187.htm>

Önéletrajz és vita Istennel a Szentírásról

Könyvekre és fejezetekre tagolódik

A fordítók fejezetcímekkel látták el,
pedig a latin eredetiben nem láttam. A
fejezet lehet egy mondat vagy több
oldal.

Szent Ágoston, 354 – 430

(Philippe de Champaigne, XVII. sz.)

Világképe igen közeli a modern kozmológiához

Szent Ágoston vallomásai, XI. könyv

A teremtés

- V. fejezet: *Isten a világot semmiből teremtette*
- VI. fejezet: *A teremtő ige nem lehetett valami időben elhangzó parancs. Akárminek képzelem ugyanis azt a teremtést megelőző valamit, ami hordozója lett volna parancsodnak, biztosan nem volt, hacsak azt is meg nem teremtéd vala.*
- X. fejezet: *Működött-e Isten a világ teremtése előtt?*
Ez vissza-visszatérő kérdése.
- XI. fejezet: *Isten örökkévalóságához nincs köze időnek.*
- XII. fejezet: *A teremtés előtt Isten kifelé, vagyis teremtő módon semmit nem cselekedett.*

Szent Ágoston vallomásai, XI. könyv

Teremtés és Idő

- XIII. fejezet: *A teremtés előtt nem volt idő, mert ez maga a teremtmény.*

A te éveid, Uram, egyetlen napot számítanak; de napodban nincs tegnap, hanem csak ma, mert a te mádat nem váltja fel a holnap, s nem következett a tegnap után. Napod az örökkévalóság; azért nemzeted öröktől fogva azt, akinek mondottad: *"Ma szültelek téged!"* (Zsolt 2,7).

Minden idő a te alkotásod. Minden időt megelőz örök jelened, s időtlen idő nem volt sohasem.

- XVI. fejezet: *Csak a jelen időt lehet mérni.*

Szent Ágoston vallomásai, XI. könyv

Teremtés és idő

- *XXX. fejezet: ... mit művelt Isten a világ teremtése előtt? - Vagy: hogyan jutott eszébe teremteni valamit, mikor azelőtt soha semmit sem teremtett? ... nem lehet ott sohasem-ről beszélni, ahol egyáltalán nincsen idő. ... teremtmény híján idő sincs*

Az idő is a Teremtéskor jött létre.

Szent Ágoston vallomásai, XII. könyv

Vissza a teremtéshez

- VII. fejezet: *Semmiből lett az ősanyag, az ősanyagból az egész világ.*
- IX. fejezet: *Sem a mennyország, sem az ősanyag megteremtése nem időben történt.*
- XIII. fejezet: *Kezdetben teremté Isten a mennyországot és az ősanyagot ... a mennyet én szellemi égnek tartom, amelyben a megismerés nem "rész szerint", nem "tükör által és homályban" (1Kor 13,12) történik, hanem egyenlő a teljesen megvilágosított: a színről színre való látással. Nem hullámzik egyszer erre, egyszer arra; hanem, amint említettem, egyszerre és együtt való látás, időbeli változás nélkül.*
- XXIV. fejezet: *Úgy vélekedik, hogy e szó "kezdetben" az Igét jelenti, de vallja, hogy más magyarázat is lehetséges.*

Ősrobbanás és teremtés: XII. Pius pápa

XII. Pius 1951-ben (jóval az előtt, hogy a fizika elfogadta volna!)
üdvözölte az Ősrobbanást, mint a Világ teremtését.

*Isten létezésének bizonyítékai a modern természettudomány
fényében* XII. Pius pápa beszéde a Vatikáni Tudományos Akadémia
1951 november 22-i ülésén

<http://www.papalencyclicals.net/Pius12/P12EXIST.HTM>

*51. Így tehát a Teremtés megtörtént. Tehát van Teremtő. Tehát
Isten létezik! Habár nem nyíltan kimondott és nem teljes, ez az a
válasz, amelyet a tudománytól vártunk, és amelyet az emberiség
jelenleg vár tőle.*

Edwin Hubble és XII. Pius pápa, 1951

Edwin Hubble levelet kapott egy barátjától, aki megkérdezte, a pápa bejelentése kvalifikálja-e szentté avatásra. *Amíg a reggeli újságban nem olvastam róla, nem gondoltam volna, hogy a pápának rád van szüksége Isten létének bizonyításához.*

Edwin Hubble

1889 – 1953

Georges Lemaître meggyőzte a Vatikán tudósait, hogy nem szabad túlságosan építeni erre a nem bizonyított elméletre, és a pápa többet nem hivatkozott rá.

Ősrobbanás és II. János Pál

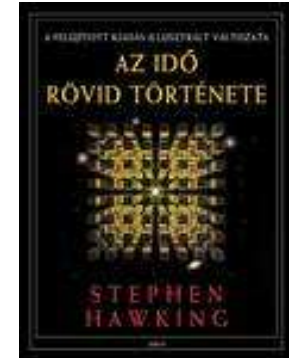
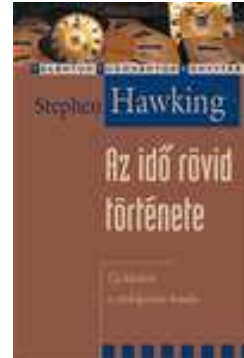
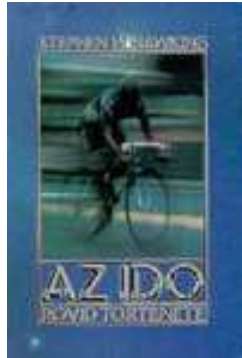
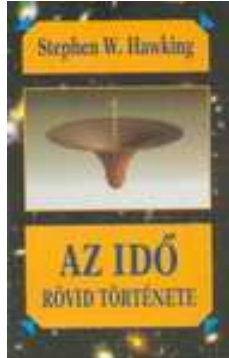
II. János Pál, Pontifical Academy of Sciences, 1996:

... úgy tűnik, hogy a modern tudománynak ... sikerült megtalálnia az elsődleges fiat lux [legyen világosság] pillanatát, amikor a semmiből az anyag mellett fény és sugárzás tengere tört elő, az elemek meghasadtak és kavarogtak és galaxisok millióivá váltak. ... Így tehát a fizikai bizonyításra jellemző konkrétsággal [a tudomány] megerősítette a Világegyetem esetlegességét és annak a kornak a megalapozott levezetését, amikor a Világ előjött a Teremtő kezéből. Így megtörtént a teremtés. Kijelentjük: tehát létezik Teremtő. Tehát Isten létezik!

II. János Pál és Stephen Hawking

Stephen W. Hawking, miután beszélt II. János Pállal, aki azt tanácsolta, ne fessegessék az Ősrobbanás pillanatát, mert az Isteni beavatkozás volt:

Örültem, hogy nem ismerte a konferencián éppen elhangzott előadásom témáját — a lehetőségét annak, hogy a tér-idő ugyan véges, de nincs határa, kezdete sem, tehát a Teremtésnek sincs időpontja.

Szerintem a kettő nincs ellentmondásban...

Fizika és teológia

Vallások nagyrészt elfogadják az Ősrobbanást Teremtésnek

Ez ki is következtethető a táguló Világegyetemből: valamikor mindennek egészen közel kellett lennie egymáshoz.

A modern fizika tér- és időfogalma is logikailag levezethető

Spinoza, Kant, Hegel, Engels: értékes tudományos következtetések

A fizika kísérleti tudomány, másképpen kérdez és kutat, mint a filozófia vagy a teológia. **Kérdése: hogyan működik a Világunk**

Módszere: Elmélet, számítások, kísérleti ellenőrzés megfigyeléssel

Lemaître számítása pontos volt, mégsem fogadták el (ő maga sem), amíg megfigyelések nem erősítették meg.

Ősrobbanás: modell, amelyet eddig minden megfigyelés alátámaszt

De a megfigyelések csak a első 0,01 mp-től érvényesek, azelőttre csak elméleti becslések és spekulációk.

CERN Nagy hadron-ütköztetője: Ősrobbanás utáni milliomod mp megközelítése anyagállapotban. Talán a sötét anyagot is megtaláljuk.

Olvasnivaló

- <http://hu.wikipedia.org/wiki/Ősrobbanás>
- Leon Lederman és Dick Teresi: *Az Isteni A-tom avagy Mi a kérdés, ha a válasz a Világegyetem?*
- Stephen Hawking: *Az idő rövid története*
- Frei Zsolt és Patkós András: *Inflációs kozmológia*
- Jáki Szaniszló: *Isten és a kozmológusok*

Köszönöm a figyelmet

Tartalékdiák

Ősrobbanás (Big Bang) időrendje

Esemény	idő	hőmérséklet	$\rho^{1/4}$
Planck-idő (infláció ↓?)	10^{-36} s		10^{18} GeV
Nagy egyesítés	10^{-32} s		10^{16} GeV
Elektrogyenge ↑? (bariogenezis)	10^{-6} s	10^{15} K	100 GeV
Kvark → hadron	10^{-4} s	10^{12} K	100 MeV
Nukleonok	1–1000 s	$10^9 - 10^{10}$ K	0,1 – 1 MeV
Lecsatolódás	380000 év	3000 K	0,1 eV
Szerkezet kialakulása	$> 10^5$ év		
Mai helyzet	13,75 G év	2,7 K	$3 \cdot 10^{-4}$ eV

Jelenlegi kép: gyorsulva táguló Univerzum

